

СЛОВО МОЛОДИМ ВЧЕНИМ

Михайло Гринишин

аспірант Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-3035-3003>
mykhailogrynyshyn@gmail.com

УДК: 341.3+341.4

ПИТАННЯ ЩОДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ДЕРЖАВ У ДОКТРИНІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Анотація. Автор демонструє, що питання щодо можливості кримінальної відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння не має однозначного вирішення в доктрині міжнародного права. В основі суперечностей лежить проблема можливості існування провини держави, тобто суб'єктивного елементу протиправного діяння. У статті виокремлено три основні теоретичні підходи, представлені в юридичній та філософській літературі. Зокрема, державоцентричний підхід передбачає можливість кримінальної відповідальності держав за аналогією з корпораціями або злочинними організаціями. Визнається, що держава як структура не має власної волі, але вона уособлює волю свого керівництва та всіх громадян, включно з їх бездіяльністю, та як організована структура створює можливості для реалізації цієї волі. Або навпаки, держава виступає як основа системної злочинності та злочинне середовище, вона може використовувати індивіда (а не навпаки) для вчинення цих діянь, і тому покарання останнього не змінює ситуації й не запобігає наступним таким діянням. Диференційований етико-правовий підхід до проблеми кримінальної відповідальності держав передбачає визнання колективної провини суспільства, а через нього – і держави, але виводить цю відповідальність за межі права. Людиноцентричний підхід заснований на запереченні можливості наявності в держави волі й провини, наголосі на несправедливості колективних кримінальних покарань для цілих суспільств, а тому заперечує можливість кримінальної відповідальності держав. Цей підхід став нормативним у міжнародному праві після ухвалення у 2001 р. Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Але суто політичні обставини закріплення цього підходу в згаданому документі, а також сучасний активний розвиток інших підходів до цієї проблематики вказують на суттєвий потенціал подальшого розвитку відповідної доктрини.

Ключові слова: міжнародна відповідальність; право міжнародної відповідальності; кримінальна відповідальність держав; міжнародно-протиправне діяння; доктрина міжнародного права.

Окремим і надзвичайно важливим питанням для розвитку теоретичних засад права відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння є можливість чи неможливість міжнародної кримінальної відповідальності держав. Відповідна проблематика постійно перебуває у фокусі уваги як фахівців з міжнародного права, так і філософів і публіцистів, безпосередньо

пов'язується з розвитком розуміння правової природи держави загалом. Моє дослідження показало, що найбільш обґрунтованими є три концептуальні підходи до цього питання, які буде розглянуто у цій статті.

Перший підхід, який можна назвати *державоцентричним*, передбачає можливість і природність кримінальної відповідальності держав. Для частини авторів остання має розглядатися за аналогією з кримінальною відповідальністю *корпорацій*. Зокрема, доктрина корпоративної відповідальності широко застосовується у США після рішення Верховного суду в справі *New York Cent. & Hudson River R.R. v. United States* 1909 р., у якому було констатовано: корпорація може бути відповідальною за дії своїх співробітників і за цивільним, і за кримінальним правом згідно з доктриною *respondeat superior*. У цьому рішенні суд відкинув аргумент щодо страждання невинуватих акціонерів – дії представників корпорації можуть контролюватися через відповідальність корпорації “з міркувань громадського порядку”¹.

Ці питання особливо актуалізувалися під час Другої світової війни та одразу після її завершення. Зокрема, Герш Лаутерпахт у 1942 р. чітко поставив питання про можливість кримінальної відповідальності держави за скоєні злочини. У меморандумі щодо покарання воєнних злочинів, представленому перед Міжнародною комісією з пенітенціарної реформи та розвитку (пізніше цей документ став широко відомий і використовувався представниками Британії та США), він наполягав:

Відновлене право народів (тобто міжнародне право. – *Авт.*) має відмовитися від уявлення про те, що це система права, інструменти та способи примусу якої обмежуються тиском громадської думки та матеріальною компенсацією, і що, оскільки це право між суверенними державами, а не над ними, сама ідея покарання суперечить його фундаментальним поняттям. Відновлене право народів повинно відкинути ідею про те, що воно в цьому питанні подвійно безсиле з двох суперечливих причин, які зазвичай наводяться на підтримку цієї точки зору: 1) з тієї уявної причини, що юридично неприпустимо карати державу як таку на тій підставі, що корпоративна особа держави не може належним чином вважатися такою, що має злочинний намір і є об'єктом кримінального покарання в особі її органів; і 2) з тієї уявної причини, що юридично неприпустимо карати фізичних осіб на тій підставі, що норми і приписи міжнародного права адресовані не фізичним особам, а корпоративній особі держави. Ці погляди були висловлені з особливим посиленням на питання воєнних злочинів за необачного ігнорування того факту, що потенційні можливості для нескінченних і часто непоправних правопорушень, притаманні сучасній державі, вимагають посилення, а не послаблення репресивних, стримуючих і каральних наслідків злочинної поведінки». Зокрема, щодо воєнних злочинів Лаутерпахт вказував: складно карати лише їх виконавців, адже в них може не бути власного злочинного наміру, вони підпорядковані наказам, часто не знають правил ведення воєнних дій та піддаються репресіям².

¹ Цит. за: D Caron, 'State Crimes: Looking at Municipal Experience with Organizational Crime', Ragazzi M (ed), *International Responsibility Today. Essays in Memory of Oscar Schachter* (Martinus Nijhoff 2005) 25.

² H Lauterpacht, *Committee on Crimes Against International Public Order: Punishment of War Crimes* (Memorandum 1942) 2–3 <<http://diginole.lib.fsu.edu/islandora/object/fsu%3A547450>> (accessed 27.09.2025).

Іншу аргументацію представив Ганс Кельзен. Він обґрунтував можливість кримінальної відповідальності держав за розв'язання воєн, відносячи такі дії до воєнних злочинів у їх широкому розумінні, з одночасним покладанням на ці держави обов'язків покарати (під міжнародним контролем) своїх громадян, індивідуально відповідальних за організацію таких дій від імені й за національним правом цих держав, а також за воєнні злочини в їх вузькому розумінні. У 1943 р. він зазначав: 'Вимога щодо покарання воєнних злочинців є або має бути насамперед вимогою щодо покарання авторів Другої світової війни, – осіб, морально відповідальних за один із найбільших злочинів у історії людства'³.

Але при цьому відсутність у держави кримінального наміру, як у людини, не означає, що її не може бути покарано. Дії людей як представників держави стають діями держави й можуть бути їй інкриміновані. А 'якщо можливо інкримінувати державі фізичні акти, здійснені особами, хоча вона не має тіла, то має бути можливим також інкримінувати державі психічні акти, хоча вона не має душі. Інкримінація державі є юридичною конструкцією, а не описом природної реальності'. Покарання держави стане й покаранням осіб, які перебувають із державою в юридичному зв'язку. Адже якщо держава згідно з міжнародним правом відповідальна за свої дії, то її громадяни колективно відповідальні за дії органів держави⁴.

Як відзначає сучасний дослідник Трейсі Ісаакс, у дискусіях після Другої світової війни проблема колективної відповідальності абстрагувалася від питання щодо провини німецького народу та розглядалася через вивчення можливості колективного наміру та особливостей колективної дії. У цій сфері однією з найважливіших стала стаття Пітера Френча "Корпорація як моральна особа"⁵, у якій доводиться, що колективні суб'єкти з розвинутою організаційною структурою можуть розглядатися як моральні особи, а тому можуть і відповідати за свої дії незалежно від відповідальності своїх членів⁶.

Кілька десятиліть під час підготовки Статей про відповідальність держав Комісія міжнародного права ООН розробляла принципи кримінального покарання держав аж до зняття цього питання з порядку денного у 1998–2001 рр. через спротив частини представників держав. Девід Керон підсумовує аргументи деяких держав проти ідеї запровадження поняття злочину держави в проєкті Статей: 1) поняття злочинів держави не підтримується практикою; 2) запровадження кримінального переслідування держави заважатиме переслідуванню відповідальних осіб; 3) поняття злочину держави нічого не додає до комбінації звичайної відповідальності держав та норм *jus*

³ H Kelsen, 'Collective and Individual Responsibility in International Law with Particular Regard to the Punishment of War Criminals' [1943] 31(5) California Law Review 531.

⁴ Kelsen (n 3) 531–534.

⁵ P French, 'The Corporation as a Moral Person' [1979] 16(4) American Philosophical Quarterly 207–215.

⁶ T Isaacs, 'Introduction', T Isaacs, R Vernon (eds), *Accountability for collective wrongdoing* (Cambridge University Press 2011) 4–5.

cogens. Дослідник вважає всі ці аргументи непереконливими. Так, у національному праві деяких держав відповідальність корпорацій є обмеженою, але це жодним чином не може заважати прогресивному розвитку міжнародного права⁷.

Як зазначає Д. Керон, є три основних аргументи на користь корпоративної кримінальної відповідальності: 1) накладення штрафів є стримувальним чинником; 2) стигматизація (репутаційні втрати) від проголошення корпорації кримінально відповідальною так само є стримуючим чинником; 3) задоволення суспільної потреби у відплаті за злочинні дії⁸.

На думку Д. Керона, всі ці аргументи прикладаються і до кримінальної відповідальності держав. Так, на відміну від корпорацій, де прибуток акціонерів залежить від загального прибутку, а прибуток від злочинних дій може розглядатися як розподілене неправомірне збагачення, не всі громадяни держави неправомірно збагачуються внаслідок злочинних дій держави. І, на відміну від акціонерів, які можуть свідомо обирати ризик для отримання прибутку чи вкладення коштів у іншу компанію, громадяни не можуть так легко змінювати громадянство. Крім того, на відміну від корпорацій держави можуть скоювати злочини проти власного населення, й тоді громадяни є не лише “акціонерами”, а й жертвами, й стануть жертвами вдруге, якщо на державу буде накладено штраф. Але всі ці міркування прикладаються так само до цивільної відповідальності держав⁹.

Як зазначає Д. Керон, говорити про злочинний намір корпорації чи держави складно, але їх провина полягає в нездатності встановити та підтримати систему запобігання злочинам, за якої особа, навіть якщо скоює злочин, робить це індивідуально. Відсутність належної обачності в запобіганні скоєнню злочинів представниками держави – це, на думку вченого, той чинник, який має визначати кримінальну вину держави¹⁰.

Розгорнуту аргументацію щодо можливості кримінальної відповідальності держав представлено у праці Ніни Йоргенсен. На її думку, корпоративну відповідальність, попри відмінності її розуміння у різних національних правових системах, можна вважати загальним принципом права (як джерелом міжнародного права). І такий підхід можна прикласти до держави, якщо розглядати її як ‘корпоративну структуру з представниками (агентами), які діють від її імені, й великим населенням, яке можна порівняти з акціонерами, які зацікавлені в діях тих, хто ухвалює рішення, й піддані впливу цих рішень’¹¹.

У національних правових системах формою реалізації корпоративної відповідальності є економічні санкції проти власників компанії, які, можливо, не відігравали жодної ролі у правопорушенні чи навіть не знали про нього.

⁷ Caron (n 1) 24–25.

⁸ Caron (n 1) 26.

⁹ Caron (n 1) 29.

¹⁰ Caron (n 1) 29–30.

¹¹ N H B Jørgensen, *The Responsibility of States for International Crimes* (Oxford University Press 2000) 79.

У такий спосіб акціонери колективно караються за протиправні діяння їх менеджерів і представників. Метою при цьому є примусити акціонерів ретельно перевіряти діяльність їх компанії або пильно ставитися до вибору корпоративних директорів та контролю над ними. Страждання акціонерів виправдується їх неправомірним збагаченням через корпоративні злочини¹².

Як зазначає Н. Йоргенсен, хоча поняття міжнародної кримінальної відповідальності держав юридично складне, проте це її не виключає. Моделі злочинної організації та корпорації становлять внутрішньо несуперечливе юридичне обґрунтування кримінальної відповідальності держав у контексті як кримінального, так і міжнародного права. Вони 'ведуть до бажаного результату дуальності індивідуальної та державної кримінальної відповідальності та дають змогу зробити наголос на ролі уряду'¹³.

Зокрема, за моделлю злочинної організації 'злочинними може бути проголошено державу чи її уряд, а індивідів, які свідомо та добровільно взяли участь у кримінальних діяннях, може бути піддано кримінальному переслідуванню'. Згідно з моделлю корпоративного злочину 'кримінальні санкції може бути спрямовано проти держави як корпорації або проти уряду як органу, що представляє державу; індивідуальні представники (агенти) також можуть бути піддані кримінальному переслідуванню'¹⁴.

Щоправда, між акціонерами компаній і громадянами держав є суттєві відмінності: більшість громадян реально не є набувачами вигод від неправомірних діянь держави, залишення держави складне, держава може здійснювати злочини проти власних громадян. У останньому випадку "якщо карається держава, то громадяни вдруге стають жертвами"¹⁵.

Н. Йоргенсен переосмислює питання про те, чи можуть мати характер покарання судові встановлення наявності міжнародно-правового діяння і відповідальності за нього держави, сатисфакція, реституція і компенсація, що передбачають колективну відповідальність (адже спрямовані проти певної держави-порушниці). Деклараторні рішення судів, наприклад, містять певний елемент засудження, що є ганебним для держав. Колективні та односторонні контрзаходи (дипломатичні, політичні, економічні, воєнні), звичайно, не є засобами правового захисту згідно з правом відповідальності держав, але вони можуть містити каральний елемент¹⁶.

Н. Йоргенсен вважає, що мета концепту злочину держави є насамперед превентивною: 'зробити складнішою злочинну поведінку для держав та зберегти довіру до них з боку їх власного населення та інших держав'. А санкціями щодо вже скоєного державою міжнародного злочину можуть бути деклараторні судові рішення, штрафні виплати, покарання винуватих

¹² Jørgensen (n 11) 170.

¹³ Jørgensen (n 11) 80.

¹⁴ Jørgensen (n 11) 80.

¹⁵ Jørgensen (n 11) 170.

¹⁶ Jørgensen (n 11) 167.

осіб тощо. Зокрема, проголошення держави винною в скоєнні міжнародного злочину має набагато більший стигматизуючий ефект, ніж коли йдеться про серйозне міжнародно-протиправне діяння. Також ідея щодо штрафних виплат може вважатися логічною, але для цього недостатньо прецедентів у міжнародному та національному праві. У наявних прецедентах такі виплати спрямовувалися до благодійних організацій¹⁷.

І все ж дослідниця вважає, що в міжнародному праві штрафні виплати інколи присуджуються приховано й невідривно від власне компенсації шкоди, ‘адже ступінь протиправності конкретного діяння розглядається як релевантний чинник при визначенні обсягу шкоди’¹⁸. Наприклад, щодо випадку репарацій Іраку на користь Кувейту вчена зазначає: ‘Хоча в принципі вимога репарацій не є каральною, кількість держав [які вимагали репарацій] та сума коштів, про які йшлося, вказують на каральний елемент’¹⁹.

Також наслідком агресії може бути встановлення обмеження на здійснення державою-порушницею суверенних прав для забезпечення неповторення злочину. Згідно з резолюцією Ради Безпеки ООН № 687 1991 р.²⁰ було встановлено демілітаризовану зону по обидва боки іраксько-кувейтського кордону, від Іраку вимагалось знищити й гарантувати, що він не буде набувати хімічну, біологічну та ядерну зброю; було встановлено механізми контролю і верифікації згідно з цією умовою²¹. Водночас, як зазначає Н. Йоргенсен, у резолюціях щодо агресії та неправомірного застосування сили Рада Безпеки відіграла роль у спробах забезпечити компенсаційні виплати, але тут складно розгледіти якийсь каральний намір²².

Марк Драмбл відзначає, що в тіні відомого ‘ліберального кримінального судочинства’ перебували й перебувають нині його альтернативи, такі як: комісії щодо встановлення правди й примирення, форми вирішення спорів корінного населення, групові санкції, що передбачають колективну відповідальність – держав, корпорацій, організацій. Учений обґрунтовує, що колективна відповідальність ‘передбачає некримінальні санкції, що застосовуються до груп, чий правопорушення або бездіяльність підтримують, потурають, причинно пов’язані або є необхідною умовою для серйозних порушень міжнародного кримінального права’²³.

Слід додати також висновки з нещодавнього фундаментального дослідження, здійсненого Юридичною бібліотекою Конгресу США, які вказують на активне сприйняття ідеї щодо можливості кримінального покарання кор-

¹⁷ Jørgensen (n 11) 185, 205–206.

¹⁸ Jørgensen (n 11) 206.

¹⁹ Jørgensen (n 11) 242.

²⁰ Resolution 687 (1991), adopted by the Security Council at its 2981st meeting, on 3 April 1991 <<https://digitallibrary.un.org/record/110709?v=pdf>> (accessed 27.09.2025).

²¹ Jørgensen (n 11) 242.

²² Jørgensen (n 11) 195.

²³ M Drumbl, ‘Collective Responsibility and Postconflict Justice’, T Isaacs, R Vernon (eds), *Accountability for collective wrongdoing* (Cambridge University Press 2011) 24–25.

порацій у країнах світу. Відповідні процеси потенційно можуть стати підставою для нової актуалізації розгляду питання щодо можливості кримінальної відповідальності держав за аналогією з корпораціями. У згаданому дослідженні було проаналізовано регулювання корпоративної кримінальної відповідальності у 60 державах на всіх континентах. Як зазначається у цій праці на підставі порівняльного аналізу, корпорації не можуть діяти чи здійснювати моральний вибір незалежно від їх менеджерів і співробітників. Існує чотири апробованих у національному праві підходи до притягнення корпорацій або їх представників до відповідальності за колективні неправомірні діяння: 1) корпорації може бути покарано за ті самі злочини, що й індивідів, але санкції можуть відрізнятись; 2) корпорації може бути покарано за злочини, лише якщо це безпосередньо передбачено законодавством; 3) корпорації не є суб'єктами кримінальної відповідальності, але можливе адміністративне покарання; 4) кримінальна відповідальність корпорацій розглядається у спеціальних законах. При цьому в більшості з розглянутих національних правових систем застосовуються перший або другий підхід²⁴.

Як зазначають автори, у державах, що підпадають під першу категорію, або передбачено загальні правила щодо покарання корпорацій, або воно визначається щодо кожного виду злочину окремо. Зокрема, у Франції та Бельгії терміни позбавлення волі для індивідів конвертуються за спеціальною формулою в розміри штрафів для корпорацій²⁵.

Держави у другій групі окремо встановлюють адміністративні санкції для корпорацій. Китай у цій групі є унікальним: тут для корпорацій встановлено кримінальні покарання, які включено до Кримінального кодексу²⁶. У державах третьої групи корпорації карають в адміністративному порядку. В межах четвертої групи слід відзначити ЄС (звичайно, це не національна правова система, але її також включено до цього дослідження), який установив систему адміністративної та кримінальної відповідальності корпорацій у секторальному законодавстві, а частина держав має спеціальні закони щодо цього²⁷.

Інший варіант обґрунтування кримінальної відповідальності держав передбачає, що вони можуть перероджуватися в злочинні організації. Сучасну розгорнуту аргументацію цього представлено Андре Ноллкемером. На його думку, у випадку "системної злочинності" логічним є покладання відповідальності на рівень системи та її проявів, а не лише на рівень окремих людей – хоча це є викликом для панівного підходу. Адже покарання

²⁴ Corporate Criminal Liability in Selected Jurisdictions (Global Legal Research Directorate, The Library of Congress, February 2025) <<https://tile.loc.gov/storage-services/service/l1/lglrd/2025291251/2025291251.pdf>> (accessed 27.09.2025).

²⁵ Corporate Criminal Liability in Selected Jurisdictions (n 24).

²⁶ Corporate Criminal Liability in Selected Jurisdictions (n 24).

²⁷ Corporate Criminal Liability in Selected Jurisdictions (n 24).

окремих осіб є лише частковим рішенням, яке не завжди ліквідує джерело злочину й не запобігає наступним злочинам²⁸.

А ‘основною формою колективного утворення, залученого до системної злочинності, залишається держава’, хоча це також можуть бути збройні угруповання чи правлячі політичні партії. У багатьох випадках міжнародні злочини будуть системними, навіть якщо усунути окремого актора чи окремих осіб – бо вони є частиною плану чи політики, що авторизують акти насильства, є частиною ‘унормованої практики, що веде до рутинного насильства’. Інколи це також закріплено у законодавстві²⁹.

Держава може створювати сприятливий клімат для міжнародної злочинності, “системні умови для неправомірної поведінки”, просто через бездіяльність і згоду, відсутність системного реагування на скоєння окремими особами міжнародних злочинів, що відповідають інтересам цієї держави. Або держава може матеріально підтримувати скоєння міжнародних злочинів, технічно не підпадаючи під відповідальність (наприклад, через проксі-структури)³⁰.

Найважливішим механізмом сприяння окремими державами міжнародним злочинам є сприяння формуванню в їх межах відповідного “нормативного клімату”, за якого злочинне є нормальним і авторизованим чи навіть безпосередньо стимульованим через підбурювання і пропаганду, дегуманізацію жертв та ін. А індивідуально звинувачені виконавці злочинів у системі можуть бути просто замінені іншими особами. Адже часто не особа використовує систему, а система використовує особу для скоєння злочинів, навіть якщо ця особа – глава держави³¹.

Звичайно, зазначає А. Ноллкемер, колективна юридична відповідальність неприйнятна, адже здебільшого охоплює невинуватих людей. Але слід усунути причини злочинів і зважати на те, що часто значна частина населення є насправді співучасниками злочинів через нездатність запобігти приходу до влади певних політиків чи партій (‘часто можливо ідентифікувати ступені свободи (спротиву), які не були використані’), а то й бере безпосередню участь у скоєнні злочинів. Крім того, колективна відповідальність – це ‘втілення більш цілісного підходу, який визнає відповідальність ширшої периферії сторонніх спостерігачів, які, хоча і не беруть безпосередньої участі, проте створюють живильне середовище для масових звірств’³².

Скоєні окремими особами міжнародні злочини часто відповідають нормам, створеним колективною волею. Суто індивідуальна кримінальна відповідальність у таких випадках залишає поза увагою ‘складні механізми і

²⁸ A Nollkaemper, ‘State responsibility for international crimes: A Review of Principles of Reparation’, A Constantinides, N Zaikos (eds), *The diversity of international law: essays in honour of professor Kalliopi K. Koufa* (Amsterdam Center for International Law 2009) 491–495, 508.

²⁹ Nollkaemper (n 28).

³⁰ Nollkaemper (n 28).

³¹ Nollkaemper (n 28).

³² Nollkaemper (n 28).

відносини, що залучені у масових злочинах' та 'залишає спотворену й фрагментовану картину реальності, що не відповідає історичній правді й у якій засуджуються кілька осіб, які, зрозуміло, обурюються тим, що їх принесли у жертву як цапів-відбувайлів'³³.

А. Ноллкемер зазначає, що питання щодо кримінальної відповідальності держав є дуже суперечливим, а структур і процедур для її реалізації не існує, але наслідки обтяженої відповідальності держав мають йти далі за репарації. Зокрема, може йтися про зміну уряду, конституційного ладу держави-порушниці, проведення вільних виборів для запобігання повторенню злочинів. Але прецедентів щодо таких елементів відповідальності за злочин у міжнародному праві мало³⁴.

Водночас превентивну функцію можуть виконати гарантії неповторення неправомірних діянь, що можуть передбачати, зокрема: забезпечення ефективного цивільного контролю за військовими силами й органами безпеки; забезпечення дотримання міжнародних процесуальних стандартів у судочинстві; посилення незалежності судової влади; перегляд нормативно-правових актів, що сприяли неправомірним діянням³⁵. Учений наводить, зокрема, низку рішень Міжамериканського суду з прав людини, де реалізовано елементи гарантій неповторення неправомірної поведінки держав³⁶.

Близькі погляди висловлено в дослідженні Пеммараю Рао. Він наголошує на неспроможності тези щодо неможливості кримінального покарання держави за вчинення агресії. Якщо ця теза має якісь підстави, то й санкції проти держави запроваджувати також не можна, адже від них страждає населення, економіка, обмежується суверенітет. Тим часом, 'наголошуючи на індивідуальній кримінальній відповідальності та караючи окремих осіб, ми не матимемо змоги в тривалій перспективі викоринити ситуації, що створюють середовище для неправомірної поведінки'³⁷.

На думку Беатріс Бонафе, індивідуальна кримінальна відповідальність та обтяжена міжнародна відповідальність держав значною мірою накладаються одна на іншу, зокрема, в таких аспектах: вони обидві походять від тих самих серйозних порушень щодо світового співтовариства і відповідно відносної єдності первинних норм щодо зобов'язань, але передбачають різні наслідки (вторинні норми) для порушників (осіб і держав)³⁸.

Б. Бонафе аналізує державоцентричну схему розуміння міжнародного злочину як спробу узгодити відповідальність людини й держави за міжнародно-протиправні діяння. Згідно з нею поведінка органів держави тотожна

³³ Nollkaemper (n 28).

³⁴ Nollkaemper (n 28).

³⁵ Nollkaemper (n 28).

³⁶ Nollkaemper (n 28).

³⁷ P S Rao, 'International Crimes and State Responsibility', Ragazzi M (ed), *International Responsibility Today. Essays in Memory of Oscar Schachter* (Martinus Nijhoff 2005) 77, 80.

³⁸ B I Bonafè, *The Relationship Between State and Individual Responsibility for International Crimes* (Martinus Nijhoff, 2009) 19, 23–25.

поведінці держави. Отже, діяння є цілісним і відповідальною за злочин є держава. Індивіди та органи держави можуть каратися лише разом із державою, але відповідальною перед світовим співтовариством є саме остання, а відповідальність інших суб'єктів похідна, вона виникає через участь у злочині держави. Ступінь їхньої співучасті значною мірою визначається їх місцем у державному апараті³⁹.

Це, як зазначає дослідниця, проблематично з погляду міжнародного кримінального права, адже індивідуальна відповідальність перетворюється на субсидіарну, особливу форму обтяженої відповідальності держави. 'Отже, покарання відповідальних державних органів розглядається як централізована реакція міжнародного співтовариства щодо відповідної держави'. Тоді міжнародна індивідуальна кримінальна відповідальність як самостійне явище зникає, але досягається єдність не лише первинних, а й вторинних норм щодо відповідальності за міжнародно-протиправні діяння, а також є єдиний суб'єкт відповідальності за одне діяння – держава⁴⁰.

Протилежна схема розуміння міжнародного злочину, яку можна визначити як людиноцентричну, виявляє свою непослідовність на прикладі співвідношення повноважень між Міжнародним кримінальним судом (далі – МКС) та Радою Безпеки ООН щодо визначення наявності міжнародного злочину агресії. МКС має поважати визначення Ради Безпеки ООН щодо наявності агресії держави та її відповідальності, але, принаймні в принципі, він вільний при цьому відхилитися від цього визначення в тому, що стосується індивідуальної відповідальності. За відсутності такого визначення МКС вільний здійснювати свою юрисдикцію щодо індивідуальних винуватців агресії⁴¹.

Але, зважаючи на те, що агресія є діянням держави, його не можна приписати особам. Якщо держава не вчинила агресії, то її керівництво не може бути звинувачене в такому діянні. А МКС не може визначати відповідальність держави, його юрисдикція поширюється лише на індивідів. Отже, дії МКС з необхідністю будуть підпорядковані ранішій кваліфікації щодо агресії держави, здійсненій іншим міжнародним органом, що має повноваження розглядати поведінку держав. Може постати питання вибору щодо того, на чію кваліфікацію зважати – Ради Безпеки, Генеральної Асамблеї, Міжнародного суду ООН. А якщо кваліфікації немає взагалі, то МКС розглядати питання не може⁴².

Установлення індивідуальної відповідальності за злочин агресії, як зазначає дослідниця, потребує встановлення факту скоєння відповідного акту агресії. Це передбачає оцінку відповідної поведінки та її атрибуцію державі. Але 'має бути забезпечено якусь послідовність, коли одна міжнародна норма

³⁹ Bonafè (n 38) 64–66.

⁴⁰ Bonafè (n 38) 64–66.

⁴¹ Bonafè (n 38) 64–66.

⁴² Bonafè (n 38) 210–211.

визначає і державну, й індивідуальну відповідальність за агресію⁴³. Керівники держави стають автоматично винуватими у скоєнні цього злочину незалежно від своєї індивідуальної поведінки, а МКС стає цілковито залежним від кваліфікацій інших міжнародних органів⁴³.

Якщо ж МКС зможе розглядати справи щодо агресії без попереднього визначення її наявності іншими органами, то відповідальність держави імпліцитно впливатиме з діянь її керівництва. Отже, на думку Б. Бонафе, відокремити встановлення відповідальності держави й особи за скоєння агресії дуже складно, але людиноцентричний підхід до відповідальності породжує ризик, що на практиці індивідуальна кримінальна відповідальність стане заміною відповідальності держави⁴⁴.

В Україні найбільш послідовно досліджував проблему кримінальної відповідальності держави В. Антипенко. Він зазначав, що одним з основних аргументів противників міжнародної кримінальної відповідальності держав є твердження, що держава не має психофізіологічних властивостей, які б формували суб'єктивний бік складу злочину – ставлення до скоєного діяння, злочинний намір, мотиви, ціль та ін. Але джерелом злочинної поведінки держави є 'симбіоз приватної (корпоративної) волі впливових (які мають реальну владу) осіб і державного апарату, що схильний до реалізації такої волі і вихований конкретно-історичним розвитком'⁴⁵.

При цьому важливо, що злочинна поведінка держави може бути 'надійно легітимована в суспільній свідомості як здійснювана в ім'я інтересів свого народу', хоча насамперед обслуговує інтереси державного апарату й вузького кола впливових приватних осіб. Кваліфікувати таку поведінку можна лише через установлення вини держави⁴⁶.

В. Антипенко вважав необґрунтованим також інший аргумент противників кримінальної відповідальності держав – щодо недопустимості покарання народу. Воля народу не може бути злочинною, а злочинність поведінки держави у більшості випадків пов'язана із 'ситуацією, коли механізм держави починає діяти поза суспільством, не зважає на сподівання і сутність суспільства, аж до ворожості щодо суспільства'⁴⁷.

Але заперечувати наявність волі в держави нелогічно, адже міжнародний правовий порядок формується якраз через узгодження воль держав. Воля індивідів, зокрема й злочинна воля, втілюється у волі держави через політичні механізми, зазвичай деформовані, перероджені⁴⁸.

Кримінальне покарання має бути спрямоване на репресії щодо державних органів, інститутів, установ, юридичних і фізичних осіб, що разом творять

⁴³ Bonafè (n 38) 213–215, 254.

⁴⁴ Bonafè (n 38) 213–215, 254.

⁴⁵ В Антипенко, *Теория уголовной ответственности государства* (Фенікс, 2016).

⁴⁶ Антипенко (n 45).

⁴⁷ Антипенко (n 45).

⁴⁸ Антипенко (n 45).

злочинну поведінку держави, ‘а можливо й [щодо] всієї державної машини загалом’. Саме сутність злочину держави як задіяння державного механізму окремими особами для здійснення злочинної діяльності поєднує, на думку вченого, індивідуальну та державну відповідальність і робить логічним саме кримінальний характер останньої. Покарання ж індивідів у цьому випадку має відбуватися в межах кримінальної відповідальності держави⁴⁹.

К. Важна зазначає, що прихильники кримінальної відповідальності держав вважають: відповідальність за скоєння міжнародних злочинів має відрізнитися від відповідальності за інші міжнародні неправомірні діяння, ‘метою кримінальної відповідальності держави є не лише повне відшкодування завданих збитків, а й потерпання негативних наслідків, що йде від усієї спільноти держав; превенція від повторного вчинення такого міжнародного злочину тією ж державою (а також іншими)’. На думку К. Важної, цю позицію, по суті, поділяють навіть ті юристи-міжнародники, які заперечують власне ідею кримінальної відповідальності держав⁵⁰.

Н. Градецька і К. Важна зазначають, що держава ‘цілком вписується у загальнотеоретичні критерії інституту кримінальної відповідальності’: вона здатна скоювати міжнародні злочини, маючи при цьому злочинний намір; вона може бути кримінально караною (окрім деліктної відповідальності – також тимчасове обмеження суверенітету держави); кримінальне покарання держави може мати позитивний вплив на міжнародну безпеку⁵¹. Також Ю. Блажевич стверджує, що зводити міжнародну відповідальність до виплати компенсацій ‘означає залишатися під впливом категорій внутрішнього права держав’⁵².

Другий підхід до питання щодо можливості кримінальної відповідальності можна назвати *диференційованим етико-правовим*. Він, зокрема, яскраво проявився у філософських працях, що осмислювали відповідальність німецького народу й держави за злодіяння нацистського режиму.

Ганна Арендт у праці “Організована провина та універсальна відповідальність” 1944 р. писала про те, що залучення народних мас у Німеччині до скоєння злочинів стало справжньою перемогою нацистів, адже зробило вину всезагальною й нічиєю конкретно: ‘Тоталітарна політика, що повністю знищила нейтральну зону, в якій за звичайних обставин люди проживають повсякдення, досягла своєї мети, зробивши існування кожного індивіда в Німеччині залежним або від вчинення злочинів, або від співучасті в них’.

⁴⁹ Антипенко (н 45).

⁵⁰ К. Важна, ‘Ідея кримінальної відповідальності держави в Комісії міжнародного права ООН’ [2012] 65 Актуальні проблеми держави і права 190.

⁵¹ Н. Градецька, ‘Відповідальність держави як гарантія міжнародного правопорядку’ [2023] 3 Право та державне управління 24–25; К. Важна, *Концепція кримінальної відповідальності держави: можливість реалізації в сучасному міжнародному праві* (Ліра-К 2017); К. Важна, ‘Зміст концепції кримінальної відповідальності держави’ [2019] 4 Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти 129–140.

⁵² Ю. Блажевич, ‘Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння’ (дис канд юрид наук, 2006) 30.

Михайло Гринишин

Але реально справедливу відповідальність понесе лише незначна кількість людей – через неможливість у кожному випадку визначити усіх винуватих: ‘Там, де винні всі, нікого в підсумку не можна судити’⁵³.

Саме на цьому базується ідея колективної відповідальності німецького народу, який перебував на службі ‘гігантської адміністративної машини масового вбивства’, де кожний був ‘або катом, або жертвою, або автоматом, що марширує вперед через трупи власних товаришів’. Автор не дала відповіді на те, якою має бути відповідальність за нацистські злочини й хто має бути суб’єктом цієї відповідальності, але імпліцитно вказує на колективний характер вини широких мас німецького суспільства, які порівняно легко й без докорів сумління погодилися служити злочинному режиму за матеріальні й соціальні блага⁵⁴.

Диференційований етико-правовий підхід до відповідальності держав було розвинуто Карлом Ясперсом у праці “До питання німецької провини” 1945–1946 рр. (збірник лекцій, прочитаних автором у Гайдельберзькому університеті). Він зазначав: ‘Ми, німці, і то всі без винятку, мусимо чітко збагнути свою провину і зробити з цього висновки’, виходячи із своєї людської гідності, адже ‘є насамперед людьми, а вже потім німцями’. Питання провини має стати не лише питанням, зверненим до нас іншими, а й питанням самосвідомості – й ‘лише через нього може відбутися зміна, яка оновить нас із джерела нашого буття’⁵⁵.

К. Ясперс виокремив чотири види провини німців: кримінальну, політичну, моральну та метафізичну. Кримінальна провинна є індивідуальною та встановлюється судом, й вона лежить на тих, хто віддає накази (в широкому розумінні). Моральна провинна – провинна тих, хто виконував накази (‘хоча, залежно від ступеня небезпеки, тиску й терору, можуть бути пом’якшувальні обставини’). Вона є так само індивідуальною, стосується вибору кожної людини, але в сумі вона наближається до колективної⁵⁶.

Політична провинна, яка визначається природним і міжнародним правом, є колективною: ‘Вона полягає в діях державних діячів і в належності до громадянства певної держави, внаслідок чого я мушу нести відповідальність за дії держави, владі якої я підкоряюсь і завдяки устрою якої існую. Те, як тобою правлять, є співвідповідальністю кожної особи’⁵⁷.

Політичну провинну визначає переможець. Але в основі кримінальної провинни (злочину) та політичної провинни лежать моральні переступи, й насамперед байдужість до політичного зла чи конформізм із ним, його співтворіння, які можуть бути частиною етосу цілого суспільства і роблять його співучасником цього зла⁵⁸.

pravoua.com.ua ⁵³ Г. Арндт, ‘Організована провинна та універсальна відповідальність’ (переклад з англійської) <<https://kontur.media/arendt>> (дата звернення 27.09.2025).

⁵⁴ Арндт (н 53).

⁵⁵ К. Ясперс, ‘До питання німецької провинни’ [2020] 28 Україна модерна 363.

⁵⁶ Ясперс (н 55) 364–368.

⁵⁷ Ясперс (н 55) 364–368.

⁵⁸ Там само.

Відповідальність за політичну провину може мати й правові, й позаправові форми, які зводяться не лише до компенсації завданої шкоди, а й до дій щодо всього суспільства, включно з обмеженням суверенітету держави. Право звертається лише до кримінальної та політичної провини, а тому застосування права не гарантує усвідомлення провини порушниками. Результатами усвідомлення моральної провини є розкаяння й оновлення, що мають також зовнішні вираження й наслідки⁵⁹.

Важливим є бачення К. Ясперсом кореляції кримінальної та політичної провини: визначення під час Нюрнберзького процесу обмеженої групи злочинців звільняє від кримінальної відповідальності німецьке суспільство, хоча водночас повніше розкриває його політичну провину⁶⁰.

До політичної наближається за своєю сутністю метафізична провина – кожна особа є ‘співвідповідальною за все неправильно й несправедливо вчинене у світі, особливо за злочини, які відбулися в твоїй присутності або за твого відома’. ‘Якщо я не роблю те, що міг би, щоби їм запобігти, то в цьому є й моя провина’. Але тут скоріше йдеться про особистий вимір політичної чи моральної провини перед Богом, самокарання за бездіяльність щодо зла та подолання своєї гордині⁶¹.

К. Ясперс ставить питання про можливість засудження колективу, зокрема всіх громадян певної держави, й ствердно відповідає на своє питання. Така відповідальність, суто політична, поширюється навіть на ‘тих громадян держави, які протидіяли режиму і протистояли тим діям, які розглядають’⁶².

Політична провина сукупності громадян полягає принаймні в тому, що вони дали змогу політичному режиму сформуватися. Але після цього вона залежить від ступеня причетності до політичного режиму й визначається правом. При цьому відповідальність не може покладатися на весь народ. Інавіть морально засуджувати весь народ нелогічно, адже він не має єдиного характеру, ‘народу як чогось цілого немає’, ‘народ і держава не збігаються’⁶³.

Учені відзначають значний вплив цієї праці Ясперса, а також спровокованих нею дискусій на розвиток ідеї колективної відповідальності, зокрема суспільства і держави, в міжнародному праві⁶⁴.

Третій підхід до можливості кримінальної відповідальності держав, який після ухвалення Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. прийнято вважати панівним, якщо не єдино можливим (звичайно, це не так), можна визначити як *людиноцентричний*. Власне цей підхід заперечує можливість кримінальної відповідальності держав. Тому я розгляну його на основі лише кількох прикладів.

⁵⁹ Ясперс (н 55) 364–368.

⁶⁰ Isaacs (н 6) 4.

⁶¹ Ясперс (н 55) 364–367.

⁶² Ясперс (н 55) 369–374.

⁶³ Ясперс (н 55) 369–374.

⁶⁴ Isaacs (н 6) 2–4.

Одним із перших критиків концепції вини держави після Першої світової війни став Діонісіо Анцилотті, який стверджував, що вина є проявом волі як психологічного акту індивіда, а держава таких властивостей не має⁶⁵.

Слід відзначити погляди професора Арона Трайніна, які також відображали офіційну позицію СРСР. Він з 1935 р. (його працю адаптовано та представлено англійською для західної аудиторії в 1943 р.) вказував на кримінальний характер агресивної війни та індивідуальний характер відповідальності за підготовку, організацію та скоєння цього “найогиднішого злочину проти миру” вищого політичного і військового керівництва держави, найважливіших власників фінансових і промислових кампаній – поряд із матеріальною та політичною відповідальністю цієї держави⁶⁶.

Але А. Трайнін чітко заперечував ідею кримінальної відповідальності держави за злочин агресії: ‘Казати, що не Гітлер та його кліка мають бути на лаві підсудних, а Німецька держава, було б великим перекручуванням історичної правди’, ‘мільйони громадян Німеччини не можуть бути притягнені до кримінального суду як колективний пособник гітлерівських злочинів’. У 1944 р. А. Трайнін назвав агресію “найбільш небезпечним міжнародним злочином” і водночас сформулював ідею “кримінальної нематеріальності держави”, тобто неможливості інкримінувати злочин агресії державі⁶⁷.

Класик науки міжнародного права Ян Броунлі зазначав, що немає жодної суперечності в тому, що за злочин держави відповідають особи, а вона несе лише деліктну відповідальність. Адже саме особа, а не державне утворення може мати злочинний намір (*mens rea*)⁶⁸.

Сучасний дослідник Шон Флемінг вважає, що ідея відповідальності держав є модерним феноменом, адже вона передбачає розуміння держави як інституції, відокремленої і від правителя, і від підданих. Хоча відповідальність держав є видом корпоративної відповідальності, держава суттєво відрізняється від інших типів корпорацій: 1) держави не є вільними об’єднаннями, більшість людей не обирають свої держави і не можуть вільно їх залишити; 2) держави не є партисипативними, адже навіть у демократичних державах більшість людей рідко беруть участь в ухваленні рішень, а багато хто з них (діти, недієздатні особи, часто також в’язні та резиденти-іноземці) взагалі позбавлений такої можливості; 3) держави не підпадають під принципи обмеженої відповідальності, особисті активи людей страждають у випадку відповідальності держави. Тому відповідальність держав є ‘етично окремим та особливо складним видом корпоративної відповідальності’, це два різні типи колективної відповідальності. Крім того, державна відповідальність,

⁶⁵ С Андрейченко, ‘Доктринальний розвиток концепції міжнародної відповідальності держав’ [2019] 23 Наукові праці НУ ОЮА 9.

⁶⁶ K Sellars, “Crimes against peace” and international law (Cambridge University Press 2024) 48–52, 55–56.

⁶⁷ I Brownlie, *International Law and the Use of Force by States* (Clarendon Press 2002) 161; W A Schabas, ‘Nuremberg and Aggressive War’, L N Sadat (ed), *Seeking Accountability for the Unlawful Use of Force* (Cambridge University Press 2018) 61; Sellars (n 66) 48–52, 55–56; Jørgensen (n 11) 17.

⁶⁸ Brownlie (n 67) 166.

на відміну від відповідальності народу, не є дистрибутивною і має бути концептуально відокремлена від відповідальності населення⁶⁹.

Слід додати, що, на думку критика такого підходу Оттавіо Кіріко, між Першою та Другою світовими війнами чинні міжнародні акти, їх проекти та доктринальні праці розглядали кримінальну відповідальність фізичних осіб, юридичних осіб і держави, по суті, ідентично. Щодо поведінки державних органів і представників передбачалася відповідальність держави та окремих осіб, зокрема за агресію, тероризм, неправомірне застосування сили. Такий моністичний підхід існував і пізніше – наприклад, його відображено у проекті Міжнародного кримінального кодексу 1981 р. Але панівним підходом пізніше став дуалістичний: індивідуальна кримінальна відповідальність та деліктна відповідальність держави, що часто не корелюються між собою, зокрема через непевність поняття “злочин держави”⁷⁰.

Висновки. Отже, питання щодо можливості кримінальної відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння не має однозначного вирішення у доктрині міжнародного права. В основі суперечностей лежить проблема можливості існування провини держави, тобто суб’єктивного елементу протиправного діяння. На підставі здійсненого дослідження можемо виокремити три основні теоретичні підходи, представлені в юридичній та філософській літературі.

Державоцентричний підхід передбачає можливість кримінальної відповідальності держав за аналогією з корпораціями або злочинними організаціями. Можливість кримінальної, а не лише договірної та деліктної відповідальності корпорацій є усталеним явищем, її класичні обґрунтування в судовій практиці відомі принаймні з початку ХХ ст. У її основі – уявлення про можливість і навіть обов’язок акціонерів контролювати дії менеджменту корпорації.

При адаптації цієї моделі до відповідальності держав визнається, що держава як структура не має власної волі, але вона уособлює волю свого керівництва та всіх громадян (за аналогією з акціонерами корпорації), включно з їх бездіяльністю, та, як організована структура, створює можливості для реалізації цієї волі. Провина держави полягає насамперед у нездатності громадян (чи їх бездіяльності або навіть співучасті) запобігти використанню структури і ресурсів держави для вчинення міжнародно-протиправних діянь.

Тому покарання окремих індивідів, зокрема керівництва держави та безпосередніх організаторів і виконавців злочинів, недостатньо, негативні наслідки відповідальності мають відчуті її громадяни, а можливо, що й сама державна структура має бути обмежена чи змінена (обмеження суверенітету та ін.).

Метою кримінального покарання стає неможливість повторення протиправних діянь цією державою, превенція відповідних дій з боку інших дер-

⁶⁹ S Fleming, *Leviathan on a Leash. A Theory of State Responsibility* (Princeton University Press 2020) 4–5.

⁷⁰ O Quirico, *International ‘Criminal’ Responsibility Antinomies* (Routledge 2019) 60–61.

жав, забезпечення ефективного функціонування міжнародного правового порядку. При цьому відповідальність індивідів не уникається, але вона стає похідною від відповідальності держави.

Як зазначав Г. Кельзен, якщо державі може бути інкриміновано фізичні акти, то те ж стосується психічних актів – а отже, якщо держава може нести деліктну відповідальність, то те саме стосується кримінальної відповідальності. Аргументи щодо несправедливості поширення другої на всіх громадян так само стосуються першої.

Сучасні вчені цілком свідомі недосконалості аналогії держави з корпорацією та їх очевидних відмінностей, але наголошують на: потенційній ефективності кримінальної відповідальності держави; необхідності встановлення єдиних принципів щодо застосування договірної, деліктної та кримінальної відповідальності держав; те саме стосується єдиних принципів і логічного зв'язку в застосуванні індивідуальної та державної кримінальної відповідальності.

Серед можливих видів кримінального покарання держави вчені називають, зокрема: стигматизацію держави через визнання її винною, штрафні виплати, обмеження суверенітету (наприклад, демілітаризацію окремих територій, елементи зовнішнього контролю), обмеження збройних сил і озброєнь тощо.

Дослідники вказують на те, що окремі елементи кримінальної відповідальності держав уже давно приховано чи відкрито застосовуються. Потенціал цієї моделі також підкреслює дедалі більш масове сприйняття кримінальної відповідальності корпорацій у національних правових системах.

Інша модель у межах державоцентричного підходу до кримінальної відповідальності держав передбачає аналогію держави і злочинної організації. У багатьох важливих елементах вона подібна до “корпоративної” моделі, але й має свої виразні особливості.

В основу цієї моделі покладено концепції системної злочинності та злочинного середовища. У таких випадках відповідати за протиправні діяння має не окремий індивід, а вся система – адже саме вона може використовувати індивіда (а не навпаки) для вчинення цих діянь, і тому покарання останнього не змінює ситуації й не запобігає в майбутньому таким діянням.

На думку вчених, переродження інститутів держави в умовах бездіяльності чи згоди громадян формує системні умови для протиправної діяльності індивідів, унормовує, авторизує, стимулює й підтримує останню. Як і щодо корпоративної моделі, у цьому випадку бездіяльність чи згода (навіть мовчазна) громадян робить їх співучасниками протиправних діянь держави, яким вони не запобігли, не кажучи вже про можливу їх масову добровільну участь у вчиненні таких діянь.

Прихильники такої моделі пропонують, зокрема, види кримінальних покарань держави, спрямовані на усунення внутрішніх причин системної зло-

чинності держави: зміна уряду, конституційного ладу, проведення вільних виборів, демократизація політичного життя (наприклад, запровадження цивільного контролю щодо функціонування збройних сил та інших силових структур), законодавчі реформи тощо.

Цей підхід був реалізований у рішеннях Потсдамської конференції 1945 р. і наступних актах щодо репарацій Німеччини та тимчасового припинення її суверенітету, що безпосередньо вказували на колективну вину німецького народу. Адже нацистський режим і цілісна держава припинили своє існування, але народ як колективний суб'єкт пов'язаного з державою злочину мав спокутувати вину за їх злочини, які він схвалив чи допустив.

Також у обвинувальному висновку Нюрнберзького трибуналу було запропоновано кримінальну суб'єктність та відповідальність груп і організацій за ведення агресивної війни. Але віднесення до останніх державних органів Німеччини було здебільшого відкинуте у Вироку цього трибуналу. Відповідальність було покладено насамперед на Націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини та афілійовані з нею структури.

Другий підхід до проблеми кримінальної відповідальності держав можна визначити як диференційований етико-правовий. Його квінтесенцією можна вважати вислів К. Ясперса: 'Те, як тобою правлять, є співвідповідальністю кожної особи'⁷¹. Цей підхід передбачає визнання колективної провини суспільства, а через нього – і держави, але виводить цю відповідальність за межі права.

На думку прихильників цього підходу, індивідуальне кримінальне покарання керівництва держави, організаторів і виконавців злочинів звільняє решту суспільства від покарання. При цьому на суспільстві продовжує лежати, по-перше, колективна етична провина за його бездіяльність, що створила можливість для вчинення протиправних діянь. По-друге, це політична провина. Відповідальність за неї не має юридичного характеру, вона може бути свавільно накладена на державу переможцем (у випадку перемоги над державою-порушницею) – наприклад, у вигляді обмеження суверенітету держави.

Третій підхід до проблеми кримінальної відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння можна визначити як людиноцентричний. Його прихильники заперечують можливість наявності в держави волі й провини, вказують на несправедливість колективних кримінальних покарань для цілих суспільств, а тому заперечують можливість кримінальної відповідальності держав.

Саме цей підхід свого часу було схвалено за результатами Ялтинської зустрічі 1945 р. Таке ж бачення було проголошене у Вироку Нюрнберзького трибуналу (а по суті, також у Нюрнберзьких принципах 1950 р.): злочини, у тому числі агресію, скоюють конкретні люди, а не абстрактні утворення.

Цей підхід став також фактично нормативним у міжнародному праві після ухвалення у 2001 р. Статей про відповідальність держав за міжнарод-

⁷¹ Ясперс (н 55) 364–368.

но-протиправні діяння. Але суто політичні обставини закріплення цього підходу в згаданому документі, а також сучасний активний розвиток інших підходів до цієї проблематики вказують на суттєвий потенціал подальшого розвитку відповідної доктрини.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Bonafè B I, *The Relationship Between State and Individual Responsibility for International Crimes* (Martinus Nijhoff, 2009).
2. Brownlie I, *International Law and the Use of Force by States* (Clarendon Press 2002).
3. Fleming S, *Leviathan on a Leash. A Theory of State Responsibility* (Princeton University Press 2020).
4. Jørgensen N H B, *The Responsibility of States for International Crimes* (Oxford University Press 2000).
5. Quirico O, *International 'Criminal' Responsibility Antinomies* (Routledge 2019).
6. Sellars K, *"Crimes against peace" and international law* (Cambridge University Press 2024).
7. Antypenko V, *Teoria ugolovnoi otvetstvennosti gosudarstva* (Feniks 2016) (in Russian).
8. Vazhna K, *Kontseptsia kryminalnoi vidpovidalnosti derzhavy: mozhlyvist realizatsii v suchasnomu mizhnarodnomu pravi* (Lira-K 2017) (in Ukrainian).

Edited books

9. Caron D, 'State Crimes: Looking at Municipal Experience with Organizational Crime', Ragazzi M (ed), *International Responsibility Today. Essays in Memory of Oscar Schachter* (Martinus Nijhoff 2005) 25.
10. Drumbl M, 'Collective Responsibility and Postconflict Justice', T Isaacs, R Vernon (eds), *Accountability for collective wrongdoing* (Cambridge University Press 2011) 24–25.
11. Isaacs T, 'Introduction', T Isaacs, R Vernon (eds), *Accountability for collective wrongdoing* (Cambridge University Press 2011) 4–5.
12. Nollkaemper A, 'State responsibility for international crimes: A Review of Principles of Reparation', A Constantinides, N Zaikos (eds), *The diversity of international law: essays in honour of professor Kalliopi K. Koufa* (Amsterdam Center for International Law 2009) 491–495, 508.
13. Rao P S, 'International Crimes and State Responsibility', Ragazzi M (ed), *International Responsibility Today. Essays in Memory of Oscar Schachter* (Martinus Nijhoff 2005) 77, 80.
14. Schabas W A, 'Nuremberg and Aggressive War', L N Sadat (ed), *Seeking Accountability for the Unlawful Use of Force* (Cambridge University Press 2018) 61.

Journal articles

15. French P, 'The Corporation as a Moral Person' [1979] 16(4) *American Philosophical Quarterly* 207–215.
16. Kelsen H, 'Collective and Individual Responsibility in International Law with Particular Regard to the Punishment of War Criminals' [1943] 31(5) *California Law Review* 531.
17. Andreichenko S, 'Doktrynalnyi rozvytok kontseptsii mizhnarodnoi vidpovidalnosti derzhav' [2019] 23 *Naukovi pratsi NU OYuA* 9 (in Ukrainian).
18. Hradetska N, 'Vidpovidalnist derzhavy iak harantia mizhnarodnoho pravoporiadku' [2023] 3 *Pravo ta derzhavne upravlinnia* 24–25 (in Ukrainian).
19. Vazhna K, 'Idea kryminalnoi vidpovidalnosti derzhavy v Komisii mizhnarodnoho prava OON' [2012] 65 *Aktualni problem derzhavy i prava* 190 (in Ukrainian).
20. Vazhna K, 'Zmist kontseptsii kryminalnoi vidpovidalnosti derzhavy' [2019] 4 *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* 129–140 (in Ukrainian).
21. Yaspers K, 'Do pytannia nimetsloi provyny' [2020] 28 *Ukraina moderna* 363 (in Ukrainian).

Theses

22. Blazhevych Yu, 'Vidpovidalnist derzhav za mizhnarodno-protypravni diyannia' (dys kand yur nauk, 2006) (in Ukrainian).

Websites

23. Corporate Criminal Liability in Selected Jurisdictions (Global Legal Research Directorate, The Library of Congress, February 2025) <<https://tile.loc.gov/storage-services/service/l1/lglrd/2025291251/2025291251.pdf>> (accessed 27.09.2025).
24. Lauterpacht H, Committee on Crimes Against International Public Order: Punishment of War Crimes (Memorandum 1942) 2-3 <<http://diginole.lib.fsu.edu/islandora/object/fsu%3A547450>> (accessed 27.09.2025).
25. Arendt H, 'Orhanizovana provyna ta universalna vidpovidalnist' <<https://kontur.media/arendt>> (in Ukrainian).

Mykhailo Hrynyshyn

THE ISSUE REGARDING THE CRIMINAL RESPONSIBILITY OF STATES
IN THE DOCTRINE OF INTERNATIONAL LAW

ABSTRACT. The author demonstrates that the issue of the possibility of criminal responsibility of a state for internationally wrongful acts does not have a clear solution in the doctrine of international law. The basis of the contradictions lies in the problem of the possibility of the existence of state guilt, that is, the subjective element of a wrongful act. The article identifies three main theoretical approaches presented in the legal and philosophical literature. In particular, the state-centric approach provides for the possibility of criminal liability of states by analogy with corporations or criminal organizations. It recognizes that the state as a structure does not have its own will, but it embodies the will of its leadership and all citizens, including their inaction, and, as an organized structure, creates opportunities for the implementation of this will. Or, conversely, the state acts as the basis of systemic crime and a criminal environment, it can use the individual (and not vice versa) to commit these acts, and therefore the punishment of the latter does not change the situation and does not prevent subsequent such acts. The differentiated ethical and legal approach to the problem of criminal responsibility of states involves the recognition of the collective guilt of society, and through it – of the state, but takes this responsibility beyond the limits of law. The anthropocentric approach is based on the denial of the possibility of the state having will and guilt, emphasizing the injustice of collective criminal punishments for entire societies, and therefore denies the possibility of criminal responsibility of states. This approach became normative in international law after the adoption in 2001 of the Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. But the purely political circumstances of the consolidation of this approach in the aforementioned document, as well as the current active development of other approaches to this issue indicate a significant potential for the further development of the relevant doctrine.

KEYWORDS: international responsibility; the law of international responsibility; criminal responsibility of states; internationally wrongful act; the doctrine of international law.